

ВАСИЛЬ УЛЬЯНОВСЬКИЙ

ВІДОМЕ І НЕВІДОМЕ З БІОГРАФІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ К. І. ОСТРОЗЬКОГО

У галереї знаменитих діячів старої України особливо вирізняється постать князя Костянтина Івановича Острозького — великого гетьмана литовського, впливового політичного і військового діяча Європи, відомого мецената і магната. Історію України останньої чверті XV — першої третини XVI ст. великою мірою відбиває діяльність цієї людини.

Існує чимало науково-біографічних¹, історико-генеалогічних², популярних³ і навіть напівхудожніх життєписів К. І. Острозького. Вважається, що його історичний портрет в основному відтворений і не потребує нових досліджень. Не випадково після академічних праць О. Ярушевича, Г. Власьєва та К. Левицького історики більше не зверталися до детальної розробки цієї теми. Однак, на нашу думку, як біографія, так і головні напрямки діяльності К. І. Острозького містять чимало нез'ясованих питань, у деяких випадках висвітлені неправильно і мають у собі певний елемент міфологізації. Це пов'язане найбільше з тим, що біографи К. І. Острозького спиралися пріоритетно на наративні джерела й нечисленні публікації актових матеріалів.

Спеціальні пошуки нових документів не проводилися навіть у краківському архіві Сангушків⁴, хоч цей архів (а надто його нерозібрана і неописана частина) має першорядне значення для висвітлення обраної теми. На підставі відомих і виявлених джерел спробуємо з'ясувати найважливіші етапи та проаналізувати головні напрямки діяльності К. І. Острозького.

І. ДАТИ ЖИТТЯ. В літературі називаються чотири дати народження К. І. Острозького: 1436 р.⁵, 1460 р.⁶, 1461 р.⁷, 1463 р.⁸. Перша дата, безперечно, неправильна: батько князя Костянтина, Іван Васильович, міг народитися не раніше 1429 р. (Василь Федорович одружився з Іанною Корибутівною Ольгердівною у 1428 р.). Дві наступні дати визначаються відніманням 70 років від дати смерті князя. А Кальнофойський (1638 р.)⁹ подавав 1533 р. як час поховання К. І. Острозького у Києво-Печерському монастирі — звідси 1463 р. народження. Але за іншими даними смерть князя датують 1530 р. — звідси 1460 чи 1461 рік народження.

Вік життя К. І. Острозького однаково визначається 70-ма роками в усіх наявних варіантах його епітафії. Отже, слід лише точно визначити дату смерті князя, щоб встановити рік народження. В літературі наведено п'ять можливих дат смерті К. І. Острозького: 1526 р.¹⁰ (на підставі другого варіанту епітафії у збірнику 1693 р.), 1530 р.¹¹, 1531 р.¹², 1532 р.¹³, 1533 р.¹⁴ (зафіксований в епітафії Кальнофойського, хроніці М. Стрийковського та в описі Успенського собору XVIII ст.)¹⁵.

Найбільш ймовірною датою смерті К. І. Острозького видається 1530 р. В листах короля Сигізмунда І до князів Полубенського та Корсака від 25 серпня 1530 р. та до Іллі Острозького від 5 жовтня 1530 р. К. І. Острозький згадується як небіжчик¹⁶. У пом'янику Києво-Печерського монастиря зафіксовано: „Ила в Киев приехал, отца Константина хоронил 7039 сентября/ 24“ — тобто 24 вересня 1530 р.¹⁷. Після смерті князя поступово заступалися уряди, які очолював К. І. Острозький. Так, великим гетьманом литовським 20 березня 1531 р. було затверджено Юрія Радзівілла¹⁸. Деякі автори називають конкретні дні і місяці смерті князя у 1530 р.: 10, 18, 15–25 серпня¹⁹.

С. Голубев спочатку відносив відхід із життя князя до періоду між 1 вересня 1529 р. і початком жовтня 1530 р.²⁰, пізніше датував кінцем літа — вереснем 1530 р.²¹. Дату поховання К. І. Острозького у Києво-Печерському монастирі 24 вересня 1530 р. можна вважати точно встановленою. Вона підтверджується також позовом дружини князя Олександри Слуцької на його сина Іллю від 5 жовтня 1530 р., де княгиня звинувачує пасерба у нападі на Турів, пограбуванні її майна, викраденні документів і тестаменту покійного гетьмана в той час, коли вона повезла тіло чоловіка до Києва²². Отже, враховуючи дату поховання та лист короля від 25 серпня, можна вважати, що К. І. Острозький помер саме в серпні 1530 р. Цю дату називає автор „Євреїновського літопису“ другої половини XVII ст.: „А князь Костянтин Іванович Острозский умер лета божия нарочения 1530-го, августа месяца“²³. „Ольшевський літопис“ 1550 р. та „Літопис Рачинського“ другої половини

Фрагмент т. зв. мапи Радзівілла (Амстердам, 1613 р.)

XVI ст. вказують, що це сталося 1530 р. або 1533 р., по Успінні і Вознесінні Діви Марії, себто після 15 (25) серпня²⁴.

Щоправда, в краківському архіві Сангушків є два підтверджувальні привілеї Сигізмунда на маєтності К. І. Острозького від 1 та 4 серпня 1531 р.²⁵, однак вони видані постфактум на вимогу спадкоємців у ході судового процесу між дружиною та сином гетьмана (3.II–5.VIII.1531 р.). Для дослідників загадковою лишилася також дата опублікованого листа Острозького до Дантишка – 1532 р.²⁶. Як нам вдалося встановити за рукописом, це був лист Іллі Острозького до Я. Дантишка²⁷. Таким чином, К. І. Острозький помер у серпні 1530 р., а, отже, роком його народження може вважатися 1460 р.

2. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА УРЯДИ К. І. ОСТРОЗЬКОГО. Біографи К. І. Острозького зазвичай показують його найвпливовішою людиною свого часу у Великому князівстві Литовському та Польщі, підкреслюючи його найвище місцепоходження в числі урядів. Така загальна характеристика виключає можливість простежити етапи зростання могутності та різні періоди діяльності князя, коли він відігравав неоднакову роль у житті суспільства.

Серед достеменно встановлених дат політичної й урядової кар'єри князя, зафіксованих актовими джерелами, можна назвати такі:

1486 р. – початок служби при дворі короля Казимира IV;

1497 р. – гетьман великий литовський (призначений за передсмертною порадою гетьмана Петра Кішки – „Хроніка Биховця“);

1497 р., осінь – староста брацлавський, звенигородський і вінницький;

кінець XV ст. – староста луцький, маршалок землі Волинської;

1500–1507 рр. – московський полоненик;

1507 р., 27 листопада – удруге великий гетьман литовський;

1513 р., 21 вересня – каштелян вільнюський;

1522 р., 25 березня – каштелян троцький. Цю посаду, згідно з Городельським актом 1413 р., могли займати тільки католики. Сигізмунд I надав її К. І. Острозькому як виняток, поймавши князя у привілеї першим радником між світськими панами й оголосивши належність усіх його дібр до „вищої гідності“;

1522 р., 17 серпня – королівський дозвіл запечатувати листи червоним воском²⁸.

Отже, у Великому князівстві Литовському К. І. Острозький займав значне місце в урядах наприкінці 1490-х рр. та після повернення з полону у 1507–1529 рр. Другий період був, безперечно, вагомий з погляду державно-політичного авторитету князя.

3. ВІЙСЬКОВИЙ СТРАТЕГ ТА ПОЛКОВО-ДЕЦЬ. Біографи К. І. Острозького вважають його одним з найталановитіших воєначальників Європи. Це твердження базується на висловах короля Сигізмунда I, який називав гетьмана „руським Сципіоном“ (те саме в епітафії Кальнофойського), „Veluti Columna Rei Publica“⁴²⁹, та листі 1514 р. папського легата в Польщі Пізоні: „Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви,... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу“⁴³⁰.

Літописці та хроністи додавали К. І. Острозькому величі з приводу його військового таланту та численних перемог. „Короткий Київський літопис“ порівнює його з Александром Македонським, Пором Індійським*, усіма героями священної і громадянської історії. Літописець прохав: „вдатному князю Константину Ивановичу Острозькому дай, Боже, здоровье и щастие вперед лучше, как ныне победил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую“⁴³¹. Так само величально описує ці подвиги гетьмана „Волинський короткий літопис“, порівнюючи його з Антиохом Македонським, Пором Індійським, біблійними воїнами Авном, Тіграном Вірменським: „О пречестнаа мудраа главо, како тя нареку и похваляю..., кую славу и честь въздати твоего справленію делу ... не только здешних великих столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьего града Иерусалим достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет не токмо единому себе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высокость мужества вчинил еси“⁴³¹. Польський хроніст другої половини XVI ст. Мацей Стрийковський також називав гетьмана „другим Аннібалом, Пірром і Сципіоном руським і литовським. ... мужем святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності“⁴³². Славив К. І. Острозького й Андрій Курбський — як „гетмана храброго и славного ..., яко слави и похвальни в делех ратных явишась, отечество свое обороняюще“⁴³³.

В епітафіях гетьманові йдеться про 63 (за Кальнофойським) або 60, а з них 3 великі (лаврський збірник 1693 р.)⁴³⁴ виграні битви. Ці слова повторюють майже всі біографи К. І. Острозького, за винятком тих, які схиляються до цифри 33 (Савельєв–Ростиславич)⁴³⁵. При цьому прийнято вважати, що гетьман мав лише дві поразки: 1500 р. — від московського та 1519 р. — від татарського війська.

Джерела⁴³⁶ дозволяють відтворити таку картину військових змагань К. І. Острозького:

1495, 1496 рр. — участь у перших військових сутичках;

1497 р., березень–квітень — розгром татарської орди на Брацлавщині і визволення полонеників. Убито 340 татар, царевича Акманлу та Малишу–Біру;

1497 р. — військова сутичка з московськими загонами (?);

1500 р. — битва на р. Ведроші з московитами, поразка і полон гетьмана (за іншими даними —

14 червня 1499 р.). Вивезений до Вологди, відтак до Москви;

1500–1507 рр. — полон. У 1501 р. в Москві з князем зустрічалися литовські послы. 18 жовтня 1506 р. К. І. Острозький дав „заручний підпис“ великому князеві „на вірність“⁴³⁷, однак утік і 25 вересня 1507 р. дістався до Вільнюса;

1507 р., 13 липня — жовтень — битва під Оршею з московським військом. „Вічний мир“ 8 жовтня 1508 р.;

1508 р. — розгром татар під Слуцьком;

1512 р. — розгром 24 тис. татар під Вишневецом і на Лопушні. Визволено 16 тис. полонеників і взято 10 тис. татар;

1514 р., 8 вересня — битва під Оршею і розгром 80 тис. московського війська, полон багатьох московських воевод та дворян (380). Великий панегірик К. І. Острозькому з цього приводу вміщує „Короткий Волинський літопис“;

1514 р. — похід під Смоленськ, безрезультатний;

1514 р., 3 грудня — триумфальна зустріч у Вільнюсі, а потім у Кракові;

1516 р. — розгром татар на Волині;

1517 р. — похід проти Московії, під Опочку, безрезультатний;

1519 р., серпень — поразка від татар під Сокалем;

1527 р., узимку — розгром 20 тис. татарського війська на Ольшаниці.

Отже, в документах зафіксовано всього 15 битв, походів та сутичок литовського війська на чолі з К. І. Острозьким з татарами і московитами, з них лише чотири — значні переможні битви (1497 р. на Брацлавщині, 1507 р. під Оршею, 1512 р. на Лопушні, 1514 р. під Оршею) і дві великі поразки (1500 р. на Ведроші, 1519 р. під Сокалем). Як на тридцять років діяльності полководця, коли посада гетьмана вимагала керувати всіма військовими виправами, це не надто великий результат, щоб так високо (словами літописців) підносити звитяги та військовий талант К. І. Острозького. Схоже, цей напрямок його діяльності дуже перебільшено в історіографії.

4. МАСТКИ ТА ВОЛОДІННЯ. Князя К. І. Острозького традиційно вважають одним з найбільших можновладців та магнатів Великого князівства Литовського, хоча конкретно розмірів і географічних меж його володінь ніхто не визначав. Документально зафіксовані наступні надання, привілеї та земельні надбання** князя: Баймаків, 1497 р., Барщевів, 1497 р., Бірнатиски, 1516 р., Богдасів, 1497 р., Боложовичі, 1512 р., Болоревичі, 1512 р., Бордовцизна, 1514 р., Бряговщина, 1518 р., Вездча, 1497 р., Вижголов, 1526 р., Вілія, 1503 р., Вільче, 1497 р., Войтиловщина, 1518 р., Войтковичі, 1516 р., Волковичі, 1524 р., Волкошове, 1530 р., Глінське, 1497 р., Глуцьк, 1509 р., Глушків, 1521 р., Гурбатів, 1511 р., Гуродець, 1511 р., Деренки, 1524 р., Дермань, 1497 р., Долбунів, 1497 р., Дорогобуж, 1514 р., Дубище, 1497 р., Дубно, 1498, 1507 рр., Євневщина, 1518 р., Звягіль, 1499, 1507, 1521 рр., Здїтель, 1498 р., Здолбиця, 1496 р., Здолбунів, 1497 р., Знесенці, 1522, 1524 рр., Кільков (Кальків), 1522 р., Кільчин, 1497 р., Клодно (Клодня), 1518 р.,

Кортевичі, 1512 р., Корчевате, 1511 р., Коршів, 1497 р., Костеничі, 1512 р., Котлів, 1518 р., Котів, 1518 р., Красилів, 1497, 1517 рр., Кузьминське, 1517 р., Кульчинці, 1497 р., Куни, 1497 р., Лебедин, 1497 р., Лухче, 1511 р., Луцьк, Ледова, 1497 р., Микулинщина, 1518 р., Мокре, 1512 р., Неполомичі, 1531 р. (підтвердження), Новоставці, 1516 р., Новостав, 1524 р., Нягодов, 1526 р., Огоново, 1517 р., Ольшанка, 1509, 1521 рр., Осоки, 1524 р., Остріг, Пелча, 1508 р., П'янь, 1511 р., Полонне, 1494 р., Полонного околиці, 1522 р., Птиче, 1508 р., Рівне, 1508, 1509, 1518 рр., Рогачів, 1522 р., Романів, 1529 р., Романове, 1529, 1509, 1521 рр., Росоловці, 1523 р., Сатий, 1522, 1531 рр., Святиязь, 1516 р., Сільце, 1513 р., Сирниківці, 1509 р., Смоляни, 1522 р., Степань, 1509, 1512, 1521 рр., Тарасів, 1491, 1515 рр., Тороканів, 1508 р., Теплени, 1516, 1524 рр., Турів, 1508 р., Тутковичі, 1511 р., Уздолбця, 1497 р., Урвенна, 1497 р., Хочевичі, 1518 р., Цехановичі, 1497 р., Чортолісса, 1513 р., Чермнів, 1497 р., Чеченівка, 1497 р., Чуднів, 1507 р., Шарапино, 1524 р., Шилевичі, 1511 р.³⁸.

Крім того, К. І. Острозький отримав як королівські надання двори та будинки у Вільнюсі (1491 р., 1508 р. — будинок М. Глинського, 1520 р.)³⁹, Мінську (1515, 1516 рр.)⁴⁰, Луцьку (1518)⁴¹, в горах поблизу Вільнюса (1516)⁴². Кілька привілеїв звільняли підданих князя від повинностей: поволощини (1508, 1509 рр.)⁴³, мита для купців, які їхали на луцький ярмарок (1518 р.)⁴⁴. Королівські привілеї надавали право щотижневого торгу та щорічних ярмарків у Дорогобужі (1514)⁴⁵, Луцьку (1518)⁴⁶, Звяголі (1521 р.)⁴⁷, містах і замках Волині (1526)⁴⁸, а також у Чернігові (1529)⁴⁹.

Реконструкцію маєностей та володінь К. І. Острозького частково можна доповнити за його тестаментом від 28 лютого 1526 р., сумарними описами маєностей⁵⁰, матеріалами судових процесів його спадкоємців (1530–1574 рр.)⁵¹ та королівськими привілеями на всі володіння гетьмана (1502, 1518 рр.)⁵².

5. ОБОРОНЕЦЬ ПРАВОСЛАВ'Я. МЕЦЕНАТ ЦЕРКВИ І МІСТ. Вважається, що К. І. Острозький усіма засобами обстоював права Православної Церкви, був меценатом українських церков та міст. Про це писав легат Пізо: „Князь Костянтин Острозький так прихильний до грецької церкви і настільки дотримується її постанов, що і на волосину від них не відступає...“⁵³. Про гетьмана „в правочерних догматах светлаго и во всяком благочестии сияющего“ писав відомий ортодокс А. Курбський. Сучасники твердили, що з огляду на це К. Острозький мав велику шану серед православної людності. Пізо вважав, що якби вдалося повернути гетьмана до католицизму, „то приклад його сколихнув би масу людності, настільки великий вплив його на співвітчизників“⁵⁴.

В епітафії за Кальнофойським (1638) було сказано, що гетьман заснував „багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозьким і в столичному місті В.К. Литовського вимурував“.

На теперішній час документи⁵⁵ дозволяють назвати такі надання, фондуші та інші добродійні справи К. І. Острозького, які стосуються Церкви:

1492 р., 7 лютого — фондушеве надання церкви Христового Воскресіння та Миколи Чудотворця у Дубні;

1499 р., 5 червня — надання вільнюському Пречистенському собору 2 кіп грошів та 15 діжок жита;

1499 р., 11 жовтня — подарунок до Дерманського Троїцького монастиря книги повчань патріарха Каліста;

1507 р. — подарунок тому-таки монастиреві рукописного Євангелія;

1507 р., грудень — будівництва Жидичинського монастиря;

1509 р. — проведення церковного собору у Вільнюсі за участю і допомогою К. І. Острозького;

1511 р., 2 липня — підтвердження короля на прохання К. І. Острозького на сеймі Великого князівства Литовського у Бересті права Православної Церкви про невтручання в її справи світської влади;

1514 р. — будівництва церкви св. Трійці у Вільнюсі;

1515 р. — привілей на будівництво млина на р. Вілії для соборної вільнюської Пречистенської церкви;

1517 р., 26 листопада — королівський привілей Борисоглібському собору Новогрудка з подання К. Острозького;

1518 р. — фондуш Микільському монастиреві на Кропивні (місце перемоги над московським військом);

1519 р., 10 (14) червня — фондуш кафедральному собору Бориса і Гліба у Новогрудку;

1521 р., 26 червня — королівський лист на право опіки Київської митрополії по смерті митрополита Йосифа II Солтана;

1522 р., 4 липня — надання дібр вільнюському Успенському собору;

1523 р., 12 березня — надання Межиріцькому монастиреві;

1528 р., 12 грудня — королівський лист на право опіки Київської митрополії по смерті митрополита Йосифа III;

1491–1530 рр. — будівництва кам'яної п'ятибанної Богоявленської церкви в Острозі (на місці дерев'яної), яка стала гербом міста. Будівництва Троїцького монастиря в Острозі. Вклади посуду, хрестів, риз, ікон у різні церкви і монастирі України.

Таким чином, К. І. Острозький справді був меценатом Православної Церкви, але розміри його діянь у цьому напрямі дуже перебільшені, як і загальні висловлювання про численні засновані князем церкви та монастирі. Хоч гетьман був меценатом Церкви, однак матеріально залежав від її ієрархів. Лист від 28 серпня 1511 р. свідчить про те, що К. І. Острозький віддав у заставу своє срібло Володимирському єпископу Вассіанові⁵⁶.

К. І. Острозького вважають одним з найбільших меценатів Києво-Печерського монастиря, де був похований його прадід князь Федір Данилович, учасник Грюнвальдської битви та гуситських війн, який у похилих літах (1438 чи 1441 рр.) постригся в ченці Києво-Печерського монастиря (Феодосій), де й помер між 1441–1446 рр., — його поховали у Феодосіїв

печері, а наприкінці XVI ст. проголосили святим⁵⁷. Поряд з Федором Даниловичем К. І. Острозький пере- заховав також свого діда Василя Федоровича Красно- го (перше поховання 1453 р. — в острозькій Богояв- ленській церкві). Тут був похований і він сам.

В епітафії за Кальнофойським сказано: „Другу Гефсиманію — Дім Пречистої діви Печерської щедро обдарував“. Документи зберегли лише кілька фактів на доказ цього твердження:

1516 р., 6 березня — підтвердження старого надан- ня монастиреві м. Городка й с. Вольниці з присілками⁵⁸;

1524 р. — К. І. Острозький підтримав клопотання ченців до Сигізмунда I про заміну недостойного архи- мандрита Антонія іншою особою⁵⁹.

Через повну втрату давнього архіву Лаври ми не маємо жодних інших документів про стосунки К. І. Острозького з монастирем.

Ця обставина спричинилася до негативної оцінки в повідомленнях „Описів Києва і Київського наміс- ництва“ 1781, 1784, 1787 рр. та „Описів Києво–Печер- ської Лаври“ 1773, 1791, 1795, 1797, 1805–1817 рр. про подарування до монастиря друкарського обладнання і започаткування книгодрукування у Києві: „Подару- вав ... літери і всі знаряддя до друкарської справи належні з Острозької друкарні в літо від Різдва Хри- стового 1531 р. Друкування книг почалося справжнє 1533 року⁶⁰. Дарча грамота на друкарню не зберег- лася, як і увесь стародавній архів та бібліотека Лаври. В сучасній літературі загальноприйнятою датою по- чатку книгодрукування у Києві і в Печерському монастирі є 1615 р. Проте останнім часом виявлено нові докази ранішого існування друкарні, що спонукає знову звернутися до аналізу свідчень згаданих до- кументів кінця XVIII ст. (цьому присвячена наша окрема розвідка).

Поховання К. І. Острозького в Успенській церкві монастиря засвідчує, що на це була його воля, і підтверджує його особливе ставлення до монастиря. Ім'я князя та увесь його рід були занесені в давній (1483–1526 рр. з продовженням) пом'яник Києво– Печерського монастиря, оригінал якого нещодавно було виявлено⁶¹. Можливо, зв'язок К. І. Острозького з монастирем зміцнився завдяки другій дружині гетьмана, княгині Олександрі Семенівні Омельківні– Случській. Усі її родичі („спадкоємці землі Київ- ської“) були поховані в Успенській церкві, а сам Семен Омелькович у 1470 р. відновив собор після нашестя Батия. По смерті чоловіка Олександра Се- менівна також була похована в монастирі: „іде за гетьманом і на смертному одрі визнає його своїм володарем“⁶².

Що ж до сприяння містам, відомо лише, що К. І. Острозький здобув магдебургію Дубну (1507)⁶³, Дорогобужу (1514)⁶⁴, Звяголю (1519)⁶⁵, Чернігову (1529)⁶⁶ та деякі привілеї київським міщанам⁶⁷, а також право на щорічні ярмарки в містах Волині⁶⁸.

6. СІМ'Я. В літературі трапляються розбіжності у визначенні імен, дат життя та місця поховання двох дружин К. І. Острозького.

1. Тетяна (Іанна) Семенівна Гольшанська. Вийшла

заміж у 1508–1509 рр. Померла в 1521–1522 рр. (нази- вають липень⁶⁹, конкретніше — 12 липня 1522 р.⁷⁰). Місце поховання не відоме. Думка, що вона похована у Києво–Печерському монастирі і навіть в Успен- ському соборі⁷¹, видається хибною. Від неї гетьман мав старшого сина Іллю (нар. 1510 р.).

2. Олександра Семенівна Омельківна–Случька. Відома шлюбна угода К. І. Острозького з її батьками 1522 р. Шлюб відбувся у 1523 р. (збереглося підтвер- дження шлюбу, видане 8 вересня 1526 р. архим. Йосо- фом Кобринським)⁷². Померла (за Кальнофойським) 12 липня 1531 р. і похована, як її батько та родина, у Києво–Печерському монастирі. Наведена дата смерті є нереальною: ще 1 і 5 серпня 1531 р. Олександра позивалася з Іллею Острозьким, а в 1537 р. їй було видано королівський привілей на торги у Тарасові⁷³. Діти: Софія (померла замолоду), Василь–Костянтин (1526–1608).

7. ПОХОВАННЯ, НАДГРОБОК, ЕПІТАФІЯ. По- ховання К. І. Острозького в Успенському соборі зруй- новано 3 листопада 1941 р., коли собор підірвали в день відвідин Лаври президента Словаччини Тісо⁷⁴; пізніше його ще не раз було порушено в ході архео- логічних експедицій 1960–1980 рр., а також під час забивання паль нібито для реконструкції собору.

Скульптурний надгробок К. І. Острозького, як свідчить епітафія з лаврського збірника 1693 року, встановив син гетьмана Василь–Костянтин у серпні 1579 р.⁷⁵. Він атрибується львівському майстрові Себастьяну Чешку⁷⁶ і вважається унікальним ви- твором ренесансного мистецтва України. Надгробок коротко описаний в мемуарах 1594 р. австрійського дипломата Еріха Лясоги: „Церква красива, кам'яна, в ній можна бачити прекрасну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького, батька нинішнього старого воеводи Київського: він був хоробрий герой. Напис руський“⁷⁷.

Детальний опис пам'ятника залишив член посоль- ства Антіохійського патріарха Макарія, яке 26 червня 1654 р. відвідало монастир, — архимандрит Павло Алепський: „У другому відділенні нартекса ... пра- воруч від присутніх дуже висока арка, яка заходить за архиерейське місце, всередині вона вся з мармуру і з письменами; відкоси з того та з іншого боку вкриті блискучим мармуром з різьбленими прикрасами (ба- рельєфами): на ньому зображені люди, коні, битви, колісниця і гармати тонкої чіткої роботи, що вражає подивом розум. На половині цієї арки присутні обри- си продовгуватого столу, на якому спить людина з бородою, в залізних лаштунках; вона зроблена з твердого червоного каменю, схожого на порфир, і нічим не відрізняється від повної людської фігури. Вона лежить на боці, спершись на лікоть, підклавши правицю під голову; одне коліно її покладене на друге; на голові визолочена корона, на грудях золочені ж ланцюги. Це робота, що вражає подивом розум. Нам розповідали, що він був царем над русами, увірував у Христа десь 600 років тому і вибудував цю церкву. Навпроти нього, з північного боку, є зображення сина його з довгою білою бородою“⁷⁸.

Павло Алепський переказав легенду, згідно з якою в середині XVII ст. надгробок К. І. Острозькому вважали похованням Володимира Святого. Однак власне опис пам'ятника, зроблений архимандритом Павлом, є досить докладний і дозволяє вважати, що сама фігура збереглася після пожежі 1718 р. й існувала в оригіналі аж до наших часів. Цю гіпотезу підтверджує також опис надгробку 1701 р., зроблений священиком Іваном Лук'яновим: „В тій же церкві біля правого стовпа витворений з каменю князь Костянтин Острозький: лежить на боці в лаштунках, зображений як живий“⁷⁹.

Деякі дослідники твердили, що під час пожежі 21–22 квітня 1718 р. надгробок згорів і згодом було зроблено новий пам'ятник⁸⁰. Однак зіставлення згаданих описів з фотографіями надгробку кінця XIX — початку XX ст.⁸¹ засвідчує, що фігура К.І. Острозького вціліла, лише декоративна ліпнина складної композиції була витвором 1722–1729 рр. і належала артілі Йосифа Білінського. Тепер маємо тільки фотографії надгробку (оригінал знищено 3 листопада 1941 р.), існували також його копія в острозькій Богоявленській церкві та гіпсовий зліпок у Державному історичному музеї в Москві.

Не збереглася й епітафія, вміщена на надгробку. Є кілька її пізніших варіантів.

1. Кальнофойського 1638 р., польськомовний. Подасмо повний текст в українському перекладі: „Костянтин Іванович князь Острозький воевода троцький, гетьман Великого Князівства Литовського, після багатьох перемог подоланий смертю, тут похований 1533 року від Різдва Христового, мав 70 років від народження. Перемог ним здобуто 63. Здобувши над москвою і татарами шістдесят три перемоги, кров'ю забарвлені — Рось, Дніпро, Ольшанка, прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозьким і в столичному місті В. К. Литовського Вільні вимурував. Другу Гецсиманію — Дім Пречистої Диви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для німечних притулки, для дітей школи, для людей лицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив. Напиши з приємністю: Сціпіонові руському Костянтину Івановичу кн. Острозькому, гетьману В.К. Литовського то все надгробок“⁸².

На думку М. Гембаровича, це є переклад з латинського або вільний переказ польського епітафію⁸³. Обидві гіпотези неприйнятні для православного храму; крім того, Лясота у 1594 р. бачив „напис руський“. Можливо, за зразок було взято польсько-латинську епітафію Яна Тарновського, батька дружини Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького (в епітафії його також названо „Сціпіоном руським“), пам'ятник якому В. Острозький спорудив у 1573 р. Переклад епітафії „руською“ мовою призвів до нехарактерної для останньої чверті XVI ст. структури слов'янського тексту, до того ж неточно переданого у новій польській транскрипції Кальнофойським.

2. Запис 1693 р. у збірнику Києво-Софійського собору:

„Епитафион. Бог наш Тройца Отец и Сын и Святой Дух, во единстве поклоняемый, о нем же живем и движемся и есмы.

В лето от создания миру 7023, и от рождества Сына Божия 1526. Преставился благоверный и христоролюбивый ясне освещенный и вельможный князь Константин Иванович Острозский, во всей Руси славен, сын роду князей русских, воевода троцкий, гетман великаго князства Литовского сый во мужестве храбро сльвучий и преодолел и победил помощию всеильнаго Бога супостат кролевства польского. Он же от млада и до старости с верою служаши, и немало великих битв побивал, всех 60, а болших три: на Белой Церкви, у Орши, у Днепра и Голшанице реце. Еще и в вязеню великом 7 лет сидел, потым от государя отцем был назван. Живот сей скончил у 70 лет з великою жалостю и плачем людским.

Зде же бысть погребено тело его в лавре преподобных отец наших Антония и Феодосия Печерских.

Гроб же сей выбиен бысть сыном его благоверным князем Константином во св. крещении Василием Острозским, воеводою киевским, маршалком земли Волынской, старостою Володимерским, и на память его поставися року 1579, месяца августа 7.

Як преставился, до сего року 1693—о чинит лет 167, а надгробку лет 114, по смерти в лет 50 и три поставися“⁸⁴.

Цей текст, зафіксований перед пожежею 1718 р. і поновленнями 1720–х рр., можливо, ближчий до оригіналу, мова модернізована переписувачем кінця XVII ст.

3. Описи (рукописні та друковані) Києво-Печерської Лаври кінця XVIII — XIX ст. (скорочений текст Кальнофойського)⁸⁵.

Отже, біографія та діяльність князя К. І. Острозького потребують нової наукової розробки, яка повинна спиратися на фронтальний пошук нових джерел. Маючи це на меті, ми вже п'ять років провадимо реконструкцію архіву князів Острозьких та дотичних до них документів другої половини XVII ст. і дослідження всіх можливих архівосховищ, рукописних відділів бібліотек та музеїв. Щойно після якнайповнішої реконструкції архіву і створення документального банку Острогiani стане можливим написання аналітичних праць і повніших життєписів представників роду князів Острозьких.

* Пор індійський — цар невеликої держави у Пенджабі (4 ст. до н. е.), який скорився Александрові Македонському.

** Назви населених пунктів подаються у транскрипції документів і їх можна уточнити за географічними довідниками (див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880–1898. — Т. 1–16).

¹ Максимович М. Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой. — Киев, 1866. — С. 54; Петрушевич А. Материалы к истории рода кн. Острожских 1879 г. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛБНАН). — Від. рук. — Ф. 77. — Ч. 703/л.50–71; Голубев С. Т. По поводу двух сообщений о князе Константине Ивановиче Острожском // Труды КДА. — 1877. — № 4. — С. 182–191; Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском

- // Труды Третьего археологического съезда в России. — Киев, 1878. — Т. 2. — С. 205–209; Петров Н.И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // Чтения в имп. историческом обществе Нестора-летописца. — 1879. — Кн. I. — С. 79–81; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время. — Смоленск, 1896; Власьев Г. А. Князья Острожские и Друцкие // Известия Русского генеалогического общества. — С.-Петербург, 1911. — Вып. 4. — С. 3–30; Його ж. Потомство Рюрика. — Петроград, 1918. — Т. 2. — Вып. I. — С. I–50; Lewitski K. Pochodzenie i działalność Ostrogskich w XIV i XV wieku. 1936–1939 (Держ. архів Львівської обл. — Ф. 26. — Оп. II. — Од. зб. 894. — Арк. 11–30); Його ж. Нарис історії роду Острозьких (Там само. — Од. зб. 851); Chodynicki K. Geneza i rozwój legendy o trzech męczennikach litewskich // Ateneum. — 1927; Wojtkowian Z. Ostrogski K.I. // Polski słownik biograficzny. — Warszawa, 1979. — Т. 24/3. — С. 486–489.
- ² Niesiecki K. Herbarz Polski. — Lipsk, 1841. — Т. VII. — С. 175–194; Boniecki K. Poczet rodów w Koronie i W. Ks. Litewskim XVI wieku. — Warszawa, 1887. — С. 229–239; Rulikowski W., Radziwiński Z. Kniaziowie i szlachta. — Т. 1; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895. — С. 351.
- ³ Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин. — 1840. — Кн. I. — С. 88–89; Kniaziowie na Ostrogu Ostrogscy. — Kraków, 1880. — С. 3–64; Лихач Е. Острожский Константин Иванович // Русский биографический словарь / Ред. А. А. Половцова. — С.-Петербург, 1905. — Т. Об. — Оч. — С. 457–461; Быков Н. П. Князья Острожские и Вольны. — Петроград, 1915; Charkiewicz W. "Scipion Ruski" Konstany Iwanowicz książę Ostrogski. — Wilno, 1934; Znosko P. K. Knjaż Konstantin Ostrozskij. — Warszawa, 1933; Іларіон, митр. (Огієнок). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. — Вінніпег, 1958. — С. 34–41; Шумовський П. Остріг: Історичний нарис. — Маргет, Вінніпег, 1964. — С. 53–62; Власовський І. Князь К. К. Острозький — знаменитий патрон і оборонець православія в історії українського народу. — Нью-Йорк, 1958. — С. 16–17.
- ⁴ Див.: Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. — 1983. — № 3. — С. 60–63.
- ⁵ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. — Warszawa, 1913.
- ⁶ Wolff J. Kniaziowie... — С. 351.
- ⁷ Ярушевич А. Ревнитель православия... — С. 7.
- ⁸ Романовский Л. М. О Константине Ивановиче... — С. 205–209.
- ⁹ Kalnofojski A. Teratorgema lubo cuda, które były tak w samym świętoudownym Monastyru pieczarskim Kijowskim, jako u w obudwu świętych Pieczarach. — Kijów, 1638. — С. 34.
- ¹⁰ Романовский Л. М. О Константине Ивановиче... — С. 205–209.
- ¹¹ Максимович М. А. Письма... — С. 16; Голубев С. Т. По поводу двух сообщений... — С. 182–191; Його ж. Древний помяник Киево-Печерской Лавры. — Киев, 1892. — С. IX; Центральна наукова бібліотека НАН України (далі — ЦНБ). — Від. рук. — Ф. 194. — Ч. III. — Арк. 273.
- ¹² Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. — Wilno, 1841. — Т. 9.
- ¹³ Лихач Е. Острожский Константин Иванович... — С. 457.
- ¹⁴ Закревский М. Описание Киева. — Москва, 1868. — С. 696. В іншому місці цієї ж таки праці, можливо, помилково вказана дата — 1535 р. (с. 620).
- ¹⁵ Опис Успенського собору. XVIII ст. // ЦНБ. — Від.рук. — Ф. 1. — Ч. 5411. — Арк. 19 зв.; Стрийковський Мацей. Хроніка // Киевлянин. — 1840. — Кн. I. — С. 146.
- ¹⁶ Архив ЮЗР. — Т. I. — С. 78; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... — С. 351.
- ¹⁷ Голубев С. Т. Древний помяник... — С. IX; ЦНБ. — Від. рук. — Ф. 194. — Ч. III. — Арк. 273.
- ¹⁸ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy... — С. 149.
- ¹⁹ Narbutt T. Dzieje... — С. 146; Wolff J. Kniaziowie... — С. 351; Wojtkowian Z. Ostrogski K.I... — С. 489.
- ²⁰ Голубев С. Т. По поводу двух сообщений... — С. 182–191.
- ²¹ Голубев С. Т. Древний помяник... — С. IX.
- ²² Архив ЮЗР. — Т. I. — С. 78.
- ²³ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Москва, 1980. — Т. 35. — С. 236.
- ²⁴ Там само. — С. 170 (1533 р.), 192 (1530 р.).
- ²⁵ Краківський воєводський архів (далі — Кр. Сн.). — Ф. Сангушків. — Папери. — № 486, 487.
- ²⁶ Przewdziecki A. Jagiellonki Polskie w XV-tym wieku. — Kraków, 1878. — Т. V. — С. 76.
- ²⁷ Библиотека Чарторийских (Краків). — Рук. 1595. — Арк. 435.
- ²⁸ Кр. Сн. — Папери. — № 405, 441, 444.
- ²⁹ Przewdziecki A. Jagiellonki... — С. 64, 270–279.
- ³⁰ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga... — С. 18; Домбровский В. Острожская старина... — С. 88–89; Памятники старины в Западных губерниях империи. Изд. П.Н. Батюшков. — С.-Петербург, 1868. — Вып. 3. — С. I.
- ³¹ Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. — Москва, 1836. — С. 157–159; ПСРЛ. — Т. 35. — С. 126.
- ³² Strykowski M. Kronica polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — Т. 2. — С. 397.
- ³³ Максимович М. Письма... — С. 19.
- ³⁴ Kalnofojski A. Teratorgema... — С. 34; ЦНБ. — Від. рук. — Ф. Софійськ. — Ч. 186/362 С. — Арк. 108 зв. — 109.
- ³⁵ Савельев-Ростиславич Н. В. Острожские князья. — Окр. відб. — С. 46.
- ³⁶ ПСРЛ. — Т. 35. — С. 124–127, 166–170, 234–235.
- ³⁷ Древняя российская вивлиофика. — Москва, 1786. — Т. 3. — С. 4.; Т. 5. — С. 99; Собрание государственных грамот и договоров. — С.-Петербург, 1813. — Т. I.
- ³⁸ Кр. Сн. — Папери. — № 351, 354, 360, 362–365, 370, 383–392, 395, 397, 399, 400, 405–409, 411–415, 418–441, 444–447, 451, 455–461, 467, 470, 472, 479–481.
- ³⁹ Там само. — № 351, 387, 435.
- ⁴⁰ Там само. — № 415, 423.
- ⁴¹ Там само. — № 431.
- ⁴² Там само. — № 424.
- ⁴³ Там само. — № 395.
- ⁴⁴ Там само. — № 429.
- ⁴⁵ Там само. — № 412.
- ⁴⁶ Там само. — № 429.
- ⁴⁷ Там само. — № 439.
- ⁴⁸ Там само. — № 467.
- ⁴⁹ Там само. — № 6, 88/2, 313, 316, 918 а, 897, 904, 908, 931, 940–944.
- ⁵⁰ Там само. — № 479.
- ⁵¹ Акты ЮЗР. — С.-Петербург, 1861. — Т. I. — С. 78; Wolff J. Kniaziowie... — С. 351–355; Archiwum Sanguszkow w Sławute. — Lwów, 1892. — Т. 3. — С. 377–380, 385–387; Т. 4. — С. 268.
- ⁵² Кр. Сн. — Папери. — № 367, 432.
- ⁵³ Домбровский В. Острожская старина... — С. 88; Памятники старины... — С. I.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Кр. Сн. — Тека 202. — Зп. 25; Держ. архів Тернопольської обл. — Ф. 253. — Оп. 3. — Од. зб. 1369. — Арк. 3 зв. — 17; Од. зб. 1368. — Арк. 3–12; Вольны. Изд. П. Батюшков. — С.-Петербург, 1888. — С. 63. — Дод. 39, 92; ЦНБ. — Від. рук. —

- Ф. VIII. — Ч. 19м/175. — Арк. 8 зв.; Ф. X. — Ч. 7663. — Арк. 19-20; Архів Санктпетербурзького відділення інституту історії АН Росії (далі — Ар. СПб. ВП). — Ф. 52. — Оп. I. — Книги. 340. — Арк. 102-111 зв.; Акти. — Од. зб. 297. — Арк. 62; ЦДІА Росії (С.-Петербург). — Ф. 834. — Од. зб. 17. — Арк. 1-2; Ф. 309. — Оп. 2. — Од. зб. 2871. — Арк. 1-2; Оп. 1. — Од. зб. 3-6 арк.; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР). — Т. 2. — № 99; Литовские епархиальные ведомости. — 1867. — № 12. — С. 492-494; № 15. — С. 631-632.
- ⁵⁶ Ар.СПб.ВП. — К. 124. — Од. зб. 4; АЗР. — Т. 2. — № 72.
- ⁵⁷ Князь Федор Острожский // Виленский вестник. — 1870; Блудова А. Д. Сказание о преподобном Феодоре князе Острожском. — С.-Петербург, 1871. — С. 39; Сендульский А. Преподобный Федор князь Острожский // Вольские епархиальные ведомости. — 1871. — № 9. — С. 272-280; Тучемский М. К прославлению преп. Феодора, князя Острожского в родном ему г. Остроге. — 1907. — № 13-14. — С. 410-414; № 20. — С. 594-597; № 21. — С. 636-640; № 22. — С. 661-668; Хойнацкий А. Ф. Преподобный Федор князь Острожский // Древняя и Новая Россия. — 1876. — № 9. — С. 5-18; Голубев С. Т. Археологические заметки // Труды КДА. — 1876. — № 4. — С. 224.
- ⁵⁸ АЗР. — Т. 2. — № 96; ЦДІА Росії (С.-Петербург). — Ф. 309. — Оп. 1. — Од. зб. 569.
- ⁵⁹ АЗР. — Т. 2. — № 135.
- ⁶⁰ ЦДІАК. — Ф. 1711. — Од. зб. 495. — Арк. 55 зв.; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. — Київ, 1989. — С. 25, 35, 187-188, 291.
- ⁶¹ Пом'яник Києво-Печерського монастиря 1483-1526 рр. (Республіканська історична бібліотека України. — Від. стародр. — Ч. 136172. — Арк. 200 зв. — 202; Голубев С. Т. Древний помянник... — С. IX, 79).
- ⁶² Киевские епархиальные ведомости. — 1874. — № 19. — С. 533; № 14 — С. 400-402.
- ⁶³ Кр. Сн. — Папери. — № 384, 362.
- ⁶⁴ Там само. — № 413-414.
- ⁶⁵ Там само. — № 439.
- ⁶⁶ Там само. — № 479.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само. — № 383, 414-412, 429, 467.
- ⁶⁹ Лихач Е. Острожский Константин Иванович... — С. 459.
- ⁷⁰ Wolff J. Kniaziowie... — S. 351.
- ⁷¹ Шумовський П. Остріг... — С. 62.
- ⁷² Там само. — С. 62.
- ⁷³ Wolff J. Kniaziowie... — S. 351.
- ⁷⁴ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — Нью-Йорк, 1982. — С. 51-53.
- ⁷⁵ ЦНБ. — Від. рук. — Ф. Софійськ. — Ч. 186/362 С. — Арк. 108 зв. — 109.
- ⁷⁶ Gębarowicz M. Studia nad dziejami kultury artystycznej renesansu w Polsce. — Toruń, 1962. — S. 154-164.
- ⁷⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1890. — Вып. 1. — С. 159; Сборник материалов для исторической топографии Киева. — Киев, 1874. — С. 19.
- ⁷⁸ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. — Москва, 1897. — Вып. 2. — С. 50.
- ⁷⁹ Сборник материалов для исторической топографии. — С. 122.
- ⁸⁰ Эртель. О стенописи в Великой Успенской церкви Киево-Печерской Лавры // Труды КДА. — 1897. — С. 500-527; Киевлянин. — 1900. — № 205; Киевское слово. — 1895; Жизнь и искусство. — 1896. — № 160; Киевская газета. — 1900. — № 288, 293, 302, 319, 320; Wojtkowian Z. Ostrogski... — S. 489; Історія українського мистецтва: В 6-ти т. — Київ, 1967. — Т. 2. — С. 138-139.
- ⁸¹ Кузьмин Е. Еще о памятниках старинного искусства в Киево-Печерской Лавре // Хроника журнала „Искусство и художественная промышленность“. — 1901. — № 11-12 /35-36/. — Стб. 183-192; Його ж. Грозят... // Старые годы. — 1910. — № 7-9. — С. 218-222.
- ⁸² Kalnofojski A. Teratorgema... — S. 34.
- ⁸³ Gębarowicz M. Studia... — S. 159-164.
- ⁸⁴ ЦНБ. — Від. рук. — Ф. Софійськ. — Ч. 186/362 С. — Арк. 108 зв. — 109; Петров Н. И. Две надгробные надписи... — С. 79-81.
- ⁸⁵ ЦДІАК. — Ф. 1711, — Од. зб. 495. — Арк. 3-4, 118; Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное ... — Киев, 1847. — Дод. 35. — С. 301.